

داستان پیر چنگی، یادگاری از سنت گوسانی

محمد ابراهیم پور نمین

مربی دانشگاه آزاد اسلامی واحد آستارا

چکیده

بدنه و ساختار کلی داستان پیر چنگی مثنوی مولانا گذشته از جزئیات متفاوت روایت‌های آن و نیز فارغ از کارکردها و استنتاج‌های عرفانی که در متون صوفیه بر آن عارض شده است، رگه‌ها و نشانه‌هایی از هنر و سنت «گوسانی» را با خود دارد. سنت «گوسانی»، سنت موسیقایی- ادبی ایران پیش از اسلام است که نشانه‌هایی از آن را تا دوره مادها می‌توان در منابع بازجست و در تمام دوره‌های بعد و نیز در دوره اسلامی به حیات خود ادامه داده است. پیر چنگی مثنوی و سایر منابع گرچه شخصیتی داستانی است، حکایت او در گونه‌های متفاوتش، الگویی است برگرفته از شخصیت هنرمندان گوسان و حکایت ایشان تصویری است واقعی از زندگی و حیات گوسانان. در این مقاله مأخذشناسی و ژرف‌ساخت این داستان و گونه‌های مختلف آن را در سنت گوسانی و حیات اجتماعی گوسانان باز خواهیم جست.

کلید واژه‌ها: مثنوی معنوی، پیر چنگی، سنت گوسانی، رودکی، شعر کلاسیک فارسی.

داستان پیر چنگی از معروفترین داستانهای دفتر اول مثنوی مولانا و آن حکایت چنگ‌نوازی پیر و مطرب پیشه‌ای است در عهد خلیفه دوم عمر بن خطاب که به سبب پیری و ضعف و انحطاط قوای جسمی و هنری و از دست دادن صدای خوش، دیگر کسی خواستار هنر وی نیست و به این علت تنها ممر درآمد خود را از دست داده است و به تنگی معیشت دچار می‌شود. درجه استیصال او تا بدانجا می‌رسد که اضطراراً شبی به گورستان یثرب پناه می‌برد تا برای خدا بنوازد و ابریشم بها از حق بیابد. التماس او به اجابت حق مقرون می‌گردد و عمر بن خطاب به واسطه ندای حق که در خواب می‌شنود، مأموریت می‌یابد که سلام حضرت حق را به همراه هفت صد دینار به عنوان ابریشم بها در گورستان به چنگ نواز پیر برساند. ملاقات عمر، ملاحظه اجابت الهی و دریافت پیام و ابریشم بهای التفاتی خداوند به واسطه خلیفه مسلمین، مایه تنبه و شرمندگی و گریه چنگی پیر می‌شود. لیکن عمر، «نظر او را از مقام گریه که هستی است به مقام استغراق»^۱ می‌گرداند و با این ارشاد خلیفه، حیرتی شگرف بر وجود پیر چنگی مستولی گشته به فضا و مقامی غیر قابل شرح و بیان می‌پیوندد.

مرحوم فروزانفر در مآخذ قصص و تمثیلات مثنوی، مآخذ داستان را حکایتی می‌داند از اسرارالتوحید و نیز به این مطلب اشاره می‌کند که همین حکایت را شیخ عطار در مصیبت‌نامه به نظم آورده است، اما تصریح نمی‌کند که مولانا این حکایت را از اسرارالتوحید گرفته و یا از مصیبت‌نامه (فروزانفر، ۱۳۸۱: ص ۸۶ تا ۸۸) لیکن در شرح مثنوی شریف تصریح می‌کند که مولانا بی‌هیچ شکی، این حکایت را از مصیبت‌نامه عطار اقتباس کرده است (فروزانفر، ۱۳۷۳: ص ۷۵۴) که با توجه به تأثیرپذیریهای مولانا از حکایات منظومه‌های عطار، نظر مرحوم فروزانفر را باید کاملاً صائب دانست. گرچه نهایتاً دقت در این سه روایت، روشن می‌دارد که در واقع این روایتها سه گونه نسبتاً مشابه با تفاوت‌هایی اندک از یک «حکایت مادر» و اصلی است. بنا به ترتیب تاریخی، این «روایت مادر» را باید روایت محمد بن منور در اسرارالتوحید دانست؛ به نظر می‌رسد از دیدگاه دیگر نیز می‌توان به مآخذ پیدایش این روایت نگریست و آن را نه صرفاً در پیچاپیچ قصه‌ها بلکه در حیات واقعی و مادی و ملموس عده و طبقه‌ای از هنرمندان ایران می‌توان بازجست با نام «گورسانان»: صاحبان سنت هنری تلفیقی و پیچیده‌ای مرکب از بدیهه‌سرایی در نظم اشعار، مهارت در نواختن ساز و استادی در خواندن تصنیف و آواز با سابقه تاریخی ممتدی در حوزه فرهنگ و هنر ایرانی و با چهره‌هایی

قریب به اتفاق، گمنام و ناشناس. لیکن با دقت در منابع و تطبیق ویژگیهای هنری گوسانان و نیز ضبط بعضی از نامها در منابع کهن، چهره‌های معدودی از گوسانان را می‌توان بازشناخت که در ادامه به آنها اشاره خواهد شد.

نکته اساسی در این مقاله سعی در تبیین و طرح این فرضیه است که حکایت پیر چنگی، نمونه‌ای داستانی ولی در عین حال تصویری واقعی از سرگذشت هنرمندان گوسان تواند بود و تبار این داستان و گونه‌های مختلف مقدم بر آن، جدای از کارکرد عرفانی و ورود مبانی و مفاهیم آموزه‌های صوفیه چون حیرت و استغراق پیر در پایان داستان و یا اضافه شدن عناصر ماوراء طبیعی چون غلبه خواب بر خلیفه به اراده خداوند و رؤیای صادق وی، می‌تواند شکلی نمادین و کلی از حیات واقعی و هنر گوسانان گمنام باشد. این سنت «گوسانی» چیست و «گوسانان» کیانند؟

گوسانان به عنوان خنیاگر- شاعران تمدنها و جوامع کهن، راویان ادبیات حماسی، غنایی و حکمی اقوام خود بوده‌اند. سنت گوسانی، سنتی شفاهی و عمدتاً به فرهنگهای پیش از خط متعلق بوده است. گرچه به سبب ویژگی شفاهی ادبیات گوسانی، و نابودی میراث انبوه آن پس از رواج خط، آثار چندانی از گوسانان بر جای نمانده، خوشبختانه شواهد و دلایل کافی درباره وجود گوسانان و ویژگیهای حیات و هنر ایشان در جوامع کهن و ادامه حیات این سنت در دوره‌های متأخر و در اشکالی متفاوت در دسترس است. بنابر بر نظر واتکینز این سنت بی‌شک در تمام جوامع هند و اروپایی زبان شناخته شده است (زرشناس، ۱۳۸۳: ص ۵۹).

وجه اشتقاق کلمه «گوسان» نامعلوم است؛ اما براساس تحقیقات هنینگ، امروز در پارتی بودن اصل این واژه شکی وجود ندارد (بویس، ۱۳۶۸: ص ۳۲). این واژه پارتی، معادل معنای واژه «هنیاگر» در فارسی میانه و واژه «خنیاگر» در فارسی جدید است. محققان احتمال داده‌اند که دو واژه «گسن» ارمنی و «مگسنی»^۲ گرجی به معنی «خنیاگر» از همین واژه مشتق شده باشد (همان: ص ۳۰). بویس شواهد بسیاری از کاربرد این کلمه را در متون ارمنی و گرجی نشان داده و درباره ویژگیهای گوسانان ارمنی و گرجی بحث نموده است (همان: ص ۳۰ تا ۴۲). واژه گوسان در ادبیات فارسی در دو متن به کار رفته است: در ویس و رامین فخرالدین اسعد گرگانی (گرگانی، ۱۳۷۱: ص ۲۲۰ و ۲۲۱) و در کتاب مجهول المؤلف، مجمل‌التواریخ و القصص (۱۳۸۱: ص ۶۹).

سنت گوسانی در میان ترکان آسیای میانه نیز وجود دارد، ولی صاحبان این هنر در

میان ایشان «اوزان» نامیده می‌شدند. اوزان، خنیاگر، شاعر و آوازخوان و نوازنده مردمی طایفه اوغوز بوده است. «ساز اوزانها قوپوز بود. در گذشته به جای قوپوز، اوزان می‌گفتند و شاعر و نوازنده مردمی را اوزانچی می‌نامیدند. بعد از قرن ۱۵ میلادی، اصطلاح اوزان در آذربایجان و ترکیه به «آشیق» (= عاشیق) و در آسیای میانه به «باخشی» تغییر نام دارد» (بهزادی، ۱۳۸۲: ذیل «اوزان»). گوسانان را در فرهنگهای غیرآسیایی نیز با نامهایی متفاوت می‌توان دید؛ چنانکه در یونان قدیم، «راپسوده»^۳ در اروپای قرون وسطی و در قبال ژرمنی «اشپیلمان»^۴ و در ایالتهای فرانسه، «ژوگلسر»^۵ نام دارند (خالقی مطلق، ۱۳۷۲: ص ۲۲).

طبق نظر خالقی مطلق در آسیای میانه و شرق ایران، استادان فن گوسانی دارای لقب «بلبل» بوده‌اند «و مؤلفان شاهنامه ابومنصوری، داستان رستم و اسفندیار را از روایت یکی از همین استادان که لقب بلبل گرفته بوده است، گرفته‌اند که نام او از راه شاهنامه ابومنصوری عیناً وارد شاهنامه فردوسی شد که در آغاز داستان رستم و اسفندیار ضبط است:

زبلبل شنیدم یکی داستان که بر خواند از گفته باستان

(شاهنامه، ج ۶/ ص ۱۷/ ۲۱۷) (همان: ص ۲۸)

گوسانها شاعران و موسیقیدانان دوره‌گرد و راویان داستانهای ملی ایران و سرگرم‌کننده شاهان و توده مردم و حاضر در غم و شادمانی جامعه خویش بودند. آنان عمدتاً در میان مردم جامعه خویش دارای احترام بودند و برترین و مشهورترین و استادترین گوسانان به خانه‌های اشراف و دربار پادشاهان راه می‌یافتند.

تفاوت گوسانهای مشهور درباری با گوسانهای دوره گرد علاوه بر بهتر خواندن و بهتر نواختن، یکی هم این بوده که خود نیز از هنر شاعری بهره داشته‌اند و یا در این زمینه به استادی رسیده بوده‌اند و احیاناً خط می‌شناخته‌اند (همان: ص ۲۴).

عمده‌ترین ویژگی هنر گوسانی را باید در تلفیق سه هنر شعر، موسیقی و آواز به طریق بداهه‌پردازی دانست و هدف هنر گوسانی بیش از هر چیز ایجاد شور و هیجان در مخاطبان بوده است. در ایران پیش از اسلام، نشانه‌ها و شواهدی از وجود گوسانان و تداوم سنت گوسانی از دوره مادها تا ساسانیان وجود دارد.

گرچه واژه گوسان، واژه‌ای پارتی است، سابقه حضور طبقه‌ای با ویژگیها و خویشکاریهای گوسانان، طبق اشارات تاریخی به دوره ماد بازمی‌گردد. مورخ یونان

داستان پیر چنگی یادگاری از سنت گوسانی

دینون^۷ از گوسانی با نام «انگارس»^۷ یاد کرده است که در میهمانی آستیاک پادشاه ماد، تمثیلی درباره خطر کوروش برای سلطنت وی به آواز می‌خواند: «درنده بسیار نیرومندی، شجاعتر از یک گراز وحشی در مرداب پیدا شده است؛ درنده‌ای که اگر بر آن منطقه تسلط یابد، بدون کمترین اشکالی بر گروه گروه مردمان چیره می‌گردد و وقتی آستیاک سؤال می‌کند: «چیست آن درنده؟» پاسخ می‌دهد: «کوروش پارسی» (بویس، ۱۳۶۸: ص ۴۹). این نوع تمثیل سرایی را در دوره‌های بعد و از جمله در داستان ویس و رامین هم، که اصلی پارتی دارد، می‌توان دید. در این داستان نیز، گوسان تمثیلی می‌خواند تا شاه موبد را از کامرانیه‌های رامین با ویس بی‌گانهند (گرگانی، ۱۳۷۷: ص ۲۲۰ تا ۲۲۲). به تصریح خالقی مطلق دو «تمثیل مادی و تمثیل ویس و رامین» (در واقع تمثیل پارتی) دو واریانت از یک موضوع واحدند و انگیزه هر دو تمثیل نیز آگاه کردن شخصی از کار رقیب اوست» (خالقی مطلق، ۱۳۸۶: ص ۱۴۳).

سنت گوسانی در دوره هخامنشی نیز رونق داشته است. «اینکه که خنیاگری در دوران هخامنشیان رونق بسیار داشته است از این بیان گزنفون فهمیده می‌شود که گفته است کوروش تا آخرین روزهایش «در داستان و آواز» ستوده می‌شد» (بویس، ۱۳۶۸: ص ۵۰). در دوره پارتیان نیز ادبیات ایران همچون دیگر ادوار پیش از اسلام به صورت شفاهی حفظ و نقل می‌شده و بخش عمده آن گویا منظوم بوده و به همراه ساز خوانده می‌شده است. نقل سینه به سینه این ادبیات را گوسانان پارتی به عهده داشته‌اند. «در قطعه‌ای مانوی به زبان پهلوی اشکانی که متأخرتر از سده‌های چهارم و پنجم میلادی نیست، می‌خوانیم: چونان گوسانی که هنر کوان (= کی‌ها) و شهریاران پیشین را بیان کند و خود چیزی به دست نمی‌آورد» (زرشناس، ۱۳۸۳: ص ۶۳). این اشاره تاریخی هم پارتی بودن واژه «گوسان» را مسجل می‌دارد و هم نقل داستانهای کهن توسط گوسانان را گواهی می‌دهد. شواهد و قراین حکایت از این دارد که گوسانها در زندگی پارتیان نقش عمده‌ای ایفا می‌کردند. «آنان شعر حماسی را در دوره اشکانیان فعالانه ترویج می‌کردند و کردارهای شاهزادگان و بزرگان پارتی را همسنگ میثاقهای پهلوانی کهن جشن می‌گرفتند» (همان: ص ۶۴). اما این بدان معنا نیست که ایشان تنها راویان حماسه‌های کهن بوده‌اند بلکه سرودهای غنایی، روایات مذهبی و لطیفه و حکایات خنده‌آور نیز نقل می‌کرده‌اند (خالقی مطلق، ۱۳۷۲: ص ۲۴). مری بویس، معتقد است که یادگار زیران و منظومه ویس و رامین، یادگاری از هنر گوسانان پارتی است که البته

«به دفعات نامعلومی، دستخوش تغییرات شده تا به صورت فعلی آن، که ما می‌شناسیم، درآمده است» (بویس، ۱۳۶۸: ص ۴۵). برای ادامه و توسعه و تعالی سنت گوسانی در دوره ساسانی، مدارک فراوانی وجود دارد. در متون این دوره به گوسانان با نامهای هنیاگر، هنیواز، نواگر، رامشگر و چامه‌گو اشاره می‌شود. «در شرحی درباره جامعه ساسانی که در نامه تنسر آمده است از خنیاگران به عنوان طبقه سوم از مملکت بدان‌گونه که اردشیر بنیاد گذاشته، یاد شده است» (همان: ص ۵۲). برخلاف دوره پارتها نام بعضی از گوسانان دوره ساسانی شناخته شده است. داستانها معمولاً از بارید-گویا از اهالی مرو- به عنوان معروفترین خنیاگر عصر ساسانی خبر می‌دهند. محتوا و مضمون بعضی از آثار و آوازه‌های وی به دست ما رسیده است. در ادامه مقاله، قطعه‌ای بازمانده از آثار وی در مدح خسرو پرویز و به نقل از ابن‌خرداد به بررسی خواهد شد. همچنین از خنیاگر دیگری در این دوره با نام سرگس یا نکیسا نام برده‌اند (همان: ص ۵۷).

روشن است که رامشگری در هر دوره اشکانی و ساسانی از ویژگی کلی یکسانی برخوردار بوده است. هنیاگر ساسانی نیز مانند گوسان پارتی، وارث بخشی از موضوعات و مضمونهای سنتی بود که از روی آنها می‌توانست بدیهه‌سرایی کند و اشعار گوناگونی از ساخته‌های خودش را نیز بر آن بیفزاید و به همراهی‌سازی بخواند (زرشناس، ۱۳۸۳: ص ۶۶).

بعید به نظر می‌رسد سنت گوسانی با آن پیشینه تاریخی ممتد از دوره‌های کهن تا پایان دوره ساسانی بویژه به جهت ویژگی مردمی و فولکلوریک آن با ظهور اسلام از میان رفته باشد؛ اما شکی نیست که با نابودی بزرگترین حامیان این هنر یعنی پادشاهی و اشرافیت ساسانی، آسیبی جدی بدان وارد شده است، ولی نمی‌توان آن را نابود شده انگاشت؛ چرا که با ظهور سلسله‌های مستقل ایرانی و از جمله سامانیان که به احیای میراث و سنتهای فرهنگی و هنری عهد ساسانی همت گمارده بودند، این سنت دوران ساسانی نیز حیات خود را در جامعه‌ای نو دوباره از سر گرفت.

با از میان رفتن حلقه اشرافی دهقانی در ایران از یک سو و ریشه گرفتن تمدن اسلامی که تمدنی شهری است از سوی دیگر، گوسانها و خنیاگران نیز با تغییراتی به حرفه نقالی، شاهنامه‌خوانی، تعزیه‌خوانی، کوراوغلی‌خوانی و شعبده‌بازی، بازیگری، چشم‌بندی و تردستی پرداختند و حتی برخی از آنها همانند هم پیشه‌های کهن خود به دربار شاهان راه یافتند و قشر راوی و شاهنامه‌خوان درباری را پدید آوردند (همان: ص ۸۸).

داستان پیر چنگی یادگاری از سنت گوسانی

مری بویس انواعی از شعر و ترانه‌های بومی و محلی را که به زعم او بازمانده هنر گوسانی است در میان بختیارها، افغانها، بلوچها و کردها باز شناسانده است (بویس، ۱۳۶۸: ص ۹۵ تا ۱۰۰). همچنین ترانه‌های طبری امیری پاوزاری را دنباله سنت شعری فهلویات قدیم دانسته‌اند که خود بازمانده سنت گوسانی یا خنیاگری ایران در دوره میانه (دوره اشکانی و ساسانی) است.

با بررسی تطبیقی ترانه‌های طبری امیر پاوزاری و اشعارهجایی - تکیه‌ای پارتی (پهلوی اشکانی) و فارسی میانه دوره ساسانی می‌توان نتیجه گرفت که اولاً اشتراکات لفظی و واژگانی میان این اشعار وجود دارد. ثانیاً وزن و آهنگ این سرودها از ویژگی یکسانی برخوردار است. هجایی بودن ترانه‌های طبری از یک سو و خواندن این ترانه‌ها با استفاده از یک آلت موسیقی این فرضیه را مطرح می‌کند که ترانه‌سرایان فولکلوریک ایرانی از اعصار قدیم تا ادوار متأخر، بازماندگان سنت گوسانی - خنیاگری ایران در دوره میانه (اشکانی - ساسانی) اند (اسماعیل پور، ۱۳۸۰: ص ۱۱۱).

در این میان، رودکی را با توجه به ویژگیهای هنری وی باید روشن‌ترین نشان از ادامه سنت گوسانی در دوره اسلامی دانست. «رودکی سراینده و خواننده و نوازنده، آخرین و شاید مهمترین نماینده سنت شاعری درباری ایران قدیم است» (خالقی مطلق، ۱۳۷۲: ص ۲۵). توجه به مشابهتهای فراوان و متقاعدکننده میان برجسته‌ترین گوسان دوره ساسانی یعنی باربد با رودکی، شاعر و خواننده و نوازنده دوره سامانی، چنین ادعایی را سخت پذیرفتنی می‌نمایاند.

ادوارد براون پیش از این در جلد اول تاریخ ادبی ایران از همانندیهای میان رودکی و باربد سخن گفته است؛ همانندیهای از قبیل استادی هر دو در خنیاگری و موسیقی و همچنین شباهت دو داستان معروف درباره آن دو: یکی خبر دادن تلویحی باربد، خسرو پرویز را از مرگ شبدیز و دیگری داستان سروده شدن شعر «بوی جوی مولیان» توسط رودکی و تأثیر شدید آن بر امیر نصر در بازگشت به سوی بخارا (براون، ۱۳۳۵: ص ۱۴ تا ۱۶) و حتی شاید صدها سال پیش از ادوارد براون، مجلدی گرگانی شاعر اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم با آگاهی از مشابهتهای میان رودکی و باربد در قطعه ذیل آن دو را مقابل هم قرار داده است:

از آن چندان نعیم این جهانی
که ماند از آل ساسان و آل سامان
ثناء رودکی مانده است و مدحت
نوا ی باربد مانده است و دستان
(نظامی عروضی، ۱۳۸۵: ص ۴۴)

اما همانندیها در این موضوعات منحصر نیست، بلکه همانندیهای دیگری نیز میان این دو تن و آثار هنری ایشان وجود دارد؛ از جمله شهرت هر دو تن در ابداع و اختراع یک نوع و قالب شعری جدید. کریستین سن می‌نویسد: «ثعالبی اختراع خسروانیان [یا همان سرود مسجع] را به باربد نسبت داده» (کریستین سن، ۱۳۶۷: ص ۵۰۷). شمس قیس رازی نیز اختراع رباعی را منسوب به رودکی می‌داند.^۸ همچنین این هر دو هنرمند به سبب هنر والای خویش به مقام ندیمی پادشاه عصر رسیده‌اند: باربد به ندیمی خسرو پرویز و رودکی به ندیمی امیر نصر بن احمد سامانی. نظامی عروضی درباره رودکی تصریح می‌کند که: «از ندماء پادشاه هیچ‌کس محتشم‌تر و مقبول‌تر از او نبود» (نظامی عروضی، ۱۳۸۵: ص ۵۲). کریستین سن در تعیین موضوع داستانهای باربد می‌نویسد که عده‌ای از داستانهای وی «در وصف جشنهای فصول مختلف خاصه در تهنیت مقدم بهار و مناظر طبیعت و مسرات حیات بوده است.» (کریستین سن، ۱۳۶۷: ص ۵۰۸). چنین مضامینی را در بخش عمده‌ای از اندک میراث بازمانده رودکی هم می‌توان دید:

آمد بهار خرم با رنگ و بوی طیب با صد هزار نزهت و آرایش عجیب
(رودکی، ۱۳۷۲: ص ۹۷)

و یا:

ملکا جشن مهرگان آمد جشن شاهان و خسروان آمد
(همان: ص ۱۱۰)

و یا:

آن صحن چمن که از دم دی گفتی دم گرگ یا پلنگ است
اکنون زبهار مانوی طبع پرتفش و نگار همچو ژنگ است
(همان: ص ۱۰۲)

و یا:

گل دگر ره به گلستان آمد واره باغ و بوستان آمد
(همان: ص ۱۱۰)

و یا:

کار همه راست، آن چنانکه بیاید حال شادی است، شاد باشی شاید
(همان: ص ۱۱۹)

و یا:

داستان پیر چنگی یادگاری از سنت گوسانی

شاد زی با سیاه چشمان شاد که جهان نیست جز فسانه و باد
(همان: ص ۱۰۵)

و یا:

بل تا خوریم باده که مستانیم وز دست نیکوان می‌ستانیم
(همان: ص ۱۳۶)

...

همانندی میان آثار این دو هنرمند را حتی می‌توان فراتر از همانندی در مضامین و محتوای صرف دانست. موضوعی که به نظر می‌رسد تا امروز مورد توجه محققان قرار نگرفته، شباهت جالبی است میان قطعه‌ای بازمانده از بارید با ابیاتی معروف از رودکی. مرحوم دکتر تفضلی قطعه شعر ذیل را از بارید در مدح خسرو پرویز از آثار این خرداد به نقل کرده است:

خاقان ماه مانند و قیصر خرشید
آن من خدای، ابر ماند کامغاران
کخاهد ماه پوشد، کخاهد خرشید

خاقانی مانند ماه و قیصر مانند خورشید است، اما خداوندگار من مانند ابر کامکار است، هرگاه بخواهد ماه را می‌پوشد و هرگاه بخواهد خورشید را (تفضلی، ۱۳۸۲: ص ۳۱۱).

طرز بیان و نوع تشبیهات در این قطعه، ابیات معروف رودکی را در مدح امیر نصر سامانی به یاد می‌آورد:

میر ماه است و بخارا آسمان ماه سوی آسمان آید همی
میر سرو است و بخارا بوستان سرو سوی بوستان آید همی
(رودکی، ۱۳۷۳: ص ۱۵۸)

حتی سرنوشت نهایی و پایان عمر این دو هنرمند نیز بی‌شباهت به هم نیست. در مورد پایان زندگی بارید، گرچه روایت‌های متفاوت و مبهمی در دست است به نظر می‌رسد که زندگانی او نیز چون رودکی، پایان و عاقبتی خوش نیافته باشد. در بعضی روایات از مسموم شدن او سخن رفته و روایت فردوسی نیز از پایان کار وی چنین است که: «هنگامی که خسرو به وسیله فرزند خود شیرویه به زندان افتاده، بارید هنوز زنده است و با رنگی پریده و قلبی اندوهبار به درون خانه‌ای که خسرو محروم از تاج و تخت در آن زندانی است، می‌رود و در برابر او آهنگی نوحه‌آمیز که خود ساخته است می‌خواند. سپس چهار انگشت خود را بریده به منزل برمی‌گردد، آتشی می‌افروزد

و همه سازهای خود را در آن می‌سوزاند».^۹ روایت نخست بی‌شبهت به خبر میل کشیده شدن در چشم رودکی و رانده شدنش از درگاه سامانیان نیست و روایت دوم نیز بیش از هر چیزی آخرین بیت شکواییه معروف رودکی را به یاد می‌آورد که در آن شاعر دیگر نه چنگ و بربط بلکه عصا و انبان تکدی (و یا سفر) به دست می‌گیرد و در گردش و تغییر زمانه محو می‌شود:

کنون زمانه دگر گشت و من دگر گشتم عصا بیار که وقت عصا و انبان بود

(رودکی، ۱۳۷۳: ص ۱۱۸)

این همانندیها نه مختص رودکی و باربد بلکه به نظر می‌رسد حیات این دو، نمونه‌ای از سرنوشت هنرمندان گوسان بوده است. سرنوشتی که می‌تواند هسته واقعی داستانی باشد که بعدها در آثار عطار و مولانا با عنوان «پیر چنگی» ظاهر می‌شود. نکته اینجاست که میان آنچه در باب رودکی و هنر و حیات وی در اختیار است چه به نقل دیگران و چه به تصریح خود وی در آثارش و بویژه قصیده شکواییه معروف «مرا بسود و فرو ریخت هرچه دندان بود» از سویی و سه روایت از داستان پیر چنگی یعنی روایت محمد بن منور در اسرارالتوحید و روایت عطار در مصیبت‌نامه و روایت مولانا در مثنوی معنوی، ویژگیهای مشترک آشکاری هست که احتمال تعلق قهرمان این آثار را، که در قصیده رودکی خود اوست و در سه اثر دیگر، پیری نوازنده و خواننده به سنت گوسانی سخت قوت می‌بخشد.

شاید عمومی‌ترین تصویر از حیات گوسانان، تصویر هنرمندی باشد که از میانه مردم برخاسته، آموزشهای سخت این سنت هنری کهن را آموخته با هنرنماییهای خود، شهرت و اعتبار در خور و توجه و اقبال مردم را به دست می‌آورده است و تا آن‌گاه که نفسی و صدایی و زخمه‌ای به آیین داشته، بازار کسبش را رونقی و متاع هنرش را خریدارانی بوده و چون پیر می‌شده و دیگر نه صدا را جاذبه و گرمی و نه دست از زخمه و چابکی می‌مانده، دوران نبکت و فقر و سختی و فلاکت در می‌رسیده و از همه جا رانده و از همه جا مانده، «نه کسی از بهر ربایش می‌خوانده و نه کسی بهر ثواب نانش می‌داده» (عطار، ۱۳۸۰: ص ۳۴۰) و احوال او همان می‌گشته که آن را رودکی در نهایت ایجاز، این‌گونه به تصویر کشیده:

کنون زمانه دگر گشت و من دگر گشتم عصا بیار که وقت عصا و انبان بود

(رودکی، ۱۳۷۳: ص ۱۱۸)

داستان پیر چنگی یادگاری از سنت گوسانی

این تصویر عمومی را هم در احوال شخصیت اصلی قصیده شکواییه رودکی، هم در احوال پیر طنبورنواز اسرارالتوحید و مصیبت‌نامه و مثنوی می‌توان دید؛ بی‌هیچ کم و کاست.

پیش از این اشاره شد که از جهت هنری، ویژگی عمده هنر گوسانان، تسلط بر سرودن (یا حفظ و نقل) شعر، خواندن شعر با آواز (یا همان اجرای شعر ملحون) و نواختن ساز بود. پس هر گوسانی هم شاعر بود، هم خواننده و هم نوازنده. رودکی به تصریح تمامی منابع قدیم و جدید، دارای این سه مهارت آن هم در سطحی عالی بوده است. نوازندگی رودکی و قدرت او در نواختن بربط / یا چنگ هم در منابع کهن ضبط شده و هم در شعر خود وی تصریحاتی به این موضوع دیده می‌شود؛ از جمله منابع کهن لباب‌الالباب عوفی است که در آن عوفی به نام استاد رودکی اشاره می‌کند: «... و از ابوالعبک بختیار که در آن صنعت صاحب اختیار بوده، بربط بیاموخت و در آن ماهر شد و آوازه او به اطراف و اکناف عالم برسد» (عوفی، ۱۹۰۳م: ص ۶) و نیز نظامی عروضی در توصیف چگونگی سروده شدن شعر «بوی جوی مولیان» به چنگ‌نوازی او تصریح می‌کند: «... قصیده‌ای بگفت و به وقتی که امیر، صبح کرده بود درآمد و به جای خویش بنشست و چون مطربان فرو داشتند، او چنگ بر گرفت...» (نظامی عروضی ۱۳۸۵: ص ۵۲). بیت ذیل نیز از خود شاعر در تصریح به این موضوع است:

رودکی چنگ بر گرفت و نواخت باده انداز کو سرود انداخت

(رودکی، ۱۳۷۳: ص ۱۰۰)

رودکی به تصریح این منابع صاحب «آواز خوش و صوت دلکش» هم بوده است.^{۱۰} از توصیفات مری بويس در باب گوسانان برمی‌آید که آنان در هنر بدیبه‌سرایی، توانایی و قدرت بسیاری داشته‌اند (بويس، ۱۳۶۸: ص ۲۹ تا ۴۷). این نکته را در اخبار نقل شده درباره رودکی نیز می‌بینیم. داستان نظم کليلة و دمنه، آن‌گونه که فردوسی در شاهنامه روایت می‌کند^{۱۱} از قدرت بدیبه‌سرایی رودکی حکایت دارد و داستان شعر «بوی جوی مولیان» آن‌گونه که نظامی عروضی نقل کرده از سرعت و قدرت وی در تصنیف خبر می‌دهد.^{۱۲}

در مجموع روایتهای سه‌گانه داستان پیر چنگی در اسرارالتوحید، مصیبت‌نامه و مثنوی معنوی به صورتی پراکنده به مهارت نوازندگی و صدای خوش و نیز قدرت بدیبه‌سرایی قهرمان داستان در ساختن سرود اشاره شده است:

پیر طنبورنواز نیشابور، تنها به هنر طنبورنوازی خود اشاره می‌کند: «... پیشه من طنبور زدن است... بسیاری شاگردان دارم... تا به وقت صبحدم، چیزی می‌زدم و می‌گریستم» (محمد بن منور، ۱۳۸۱: ص ۱۰۷ و ۱۰۸).

در حکایت مصیبت‌نامه، علاوه بر اشاره به رباب‌نوازی به بدیهه‌سرایی وی نیز تصریح شده است. عطار پس از وصف دست تنگی پیر و گرسنگی و درماندگی وی داستان را چنین ادامه می‌دهد:

چون نبودش هیچ روی از هیچ سوی	برگرفت آخر رباب و شد به کوی
مسجدی بود از همه نوعی خراب	رفت آنجا و بزد لختی رباب
رخ به قبله زخمه را بر کار کرد	پس سرودی نیز با آن یار کرد

(عطار، ۱۳۸۰: ص ۳۴۰)

این سرود طبیعتاً باید کلامی موزون بوده باشد و این حکایت از خلاقیت مطرب پیر در ساختن تصنیف و نظم شعر به صورتی ارتجالی دارد که این خود از ویژگیهای بارز هنر گوسانی است.

به لحاظ اجتماعی نیز هنر گوسانی صنعت، پیشه و دارای نقش اجتماعی خاص و درآمدی بوده است و بدین ترتیب آن را باید «شغل» به حساب آورد. طبیعتاً آموختن هنر گوسانی که مستلزم استادی و تسلط و مهارت در سه هنر نظم کلام، خواندن آواز و نواختن ساز است، بسیار وقت گیر بوده است. بنابراین، گوسانان دوره طولانی‌ای را صرف آموختن این مهارتها می‌کردند. بویس می‌نویسد: «متأسفانه از شیوه آموزش و تحصیلات گوسانها هیچ‌گونه مدرکی باقی نمانده، اما آشکار است که گوسان به عنوان نقل‌کننده بسیاری از مصالح سنتی و نیز به عنوان بدیهه‌سرا ناگزیر بوده است مایه‌های بسیاری را به حافظه بسپرد» (بویس، ۱۳۶۸: ص ۴۵). نیز شکی نیست که آنان از کودکی در پیش استاد تعلیم می‌دیده‌اند چنانکه عوفی نیز به آموزش رودکی نزد «ابوالعبک بختیار» اشاره کرده است (عوفی، ۱۹۰۳ م: ص ۶). در بسیاری از موارد، گوسانی و بدیهه‌سرایی، نوعی شغل و سنت خانوادگی و موروثی بوده و نوآموز دوران آموزشی طولانی‌ای را طی می‌کرده و پس از آن از طرف استاد خود «کمر بسته» می‌شده است (خالقی‌مطلق، ۱۳۷۲: ص ۲۸).

توجه به این ویژگی هنر گوسانان، می‌تواند برای ما این نکته را روشن سازد که چرا اغلب گوسانان در دوران پیری، گرفتار سختی و تنگدستی شدیدی می‌شده‌اند؛ چرا که ایشان می‌باید تمام نیرو و جوانی خود را صرف آموختن این هنر می‌کرده‌اند و بالطبع

داستان پیر چنگی یادگاری از سنت گوسانی

با فرا رسیدن پیری و از دست دادن تواناییهای هنری خود، تنها ممر درآمد خویش را نیز از دست می‌داده‌اند.

از آنچه رودکی در قصیده شکواییه معروف «مرا بسود و فرو ریخت هر چه دندان بود...» در توصیف احوال خود و تقریر استیصالش در تنگی معیشت و فقر به نظم آورده و خاصه به سبب تصریحی که در آخرین بیت شکواییه خویش دارد بدین صورت که:
 کنون زمانه دگر گشت و من دگر گشتم
 عصا بیار که وقت عصا و انبان بود
 (رودکی، ۱۳۷۳: ص ۱۱۸)

به روشنی پیداست، خنیاگری «شغل شاغل» و تنها راه معیشت و ممر درآمد وی بوده است و با از دست دادن آن، دچار فقر و تنگدستی شده و چون راه و پیشه و هنر دیگری نداشته، تنها راه خود را «عصا و انبان» به دست گرفتن می‌دیده است.

همین وضعیت را درباره پیر چنگی در هر سه روایت محمد بن منور در اسرارالتوحید، عطار در مصیبت‌نامه و مولانا در مثنوی می‌بینیم. پیر طنبور نواز نیشابور وضعیت خود را برای خادم خانقاه بوسعید، حسن مؤدب چنین توصیف می‌کند:
 ... اکنون چون پیر شدم، حال من چنان شد که هیچ‌کس مرا نخواندی. تا اکنون که نان تنگ شد و من هیچ شغلی دیگر ندانم. زن و فرزند نام گفتند که ما ترا نمی‌توانیم داشت. ما را در کار خدای کن. ما را به در بیرون کردند. راه فرا هیچ جای ندانستم. بدین گورستان آمدم و به درد بگریستم و با خدای تبارک و تعالی مناجات کردم که خداوندا هیچ پیشه‌ای ندانم و جوانی و دست زخم [= مضراب] ندارم. همه خلقم رد کردند. اکنون زن و فرزندم نیز بیرون کردند. اکنون من و تو و تو و من. امشب ترا مطربی خواهم کردن تا نام دهی... (محمد بن منور، ۱۳۸۱: ص ۱۰۷ و ۱۰۸).

در روایت عطار نیز همین مطالب را در توصیف احوال رباب‌نواز پیر می‌بینیم:

بود پیری عاجز و حیران شده	سختکوش چرخ سرگردان شده
دست تنگی پایمالش کرده بود	گرگ پیری در جوالش کرده بود
بود نالان همچو چنگی ز اضطراب	پیشه او از همه نقلی رباب
نه یکی بانگ ربایش می‌خرید	نه کسی نان ثوابش می‌خرید
گرسنه مانده نه خوردی و نه خواب	برهنه مانده نه نانی و نه آب...
... چون بزد لختی رباب آن بی‌قرار	گفت یا رب من ندانم هیچ کار
عاجزم پیرم ضعیفم بی‌کسم	چون ندارم هیچ نان جان می‌بسم

(عطار، ۱۳۸۰: ص ۳۴۰)

مولانا نیز استیصال و قطع روزی مطرب را به سبب پیری و کساد بازار هنرش، چنین به تصویر می‌کشد:

مطربی کز وی جهان شد پر طرب	رسته ز آوازش خیالات عجب...
چون برآمد روزگار و پیر شد	باز جانش از عجز پشه گیر شد...
چون که مطرب پیرتر گشت و ضعیف	شد زبی کسی رهین یک رغیف
گفت عمر و مهلتم دادی بسی	لطفها کردی خدا یا با خسی
نیست کسب امروز مهمان توام	چنگ بهر تو زخم، کان توام

(مثنوی، دفتر اول: ابیات ۲۰۷۲-۲۰۸۵)

نکته مرتبط با این موضوع، حفظ ساز به عنوان تنها وسیله معاش هنرمند پیر است؛ البته به استثنای روایت مولانا. در روایت اسرارالتوحید با اینکه تصریحی به سرنوشت ساز پیر طنبورنواز نمی‌شود از جمله شیخ بوسعید که به پیر می‌گوید: «ای جوانمرد! از سر کمی و نیستی در خرابه‌ای نفسی بزدی، ضایع نگذاشت. برو هم بازو می‌گویی و این سیم می‌خور» (محمد بن منور، ۱۳۸۱: ص ۱۰۸) پیداست، پیر ساز خود را نشکسته و با خود نگهداشته است. در روایت عطار نیز، نوازنده پیر، رباب خود را حفظ می‌کند و این مطلب از ابیات ذیل آشکار می‌شود:

بعد از اینم گر نیارد مرگ خواب	جمله از بهر تو خواهم زد رباب
چون تو خود بستوده ای، چه ستایمت	لیک چون زر برسلم، باز آیمت

(عطار، ۱۳۸۰: ص ۳۴۱)

اما در نقل مولانا، پیر چنگی با شنیدن سخنان عمر و دریافت «ابریشم بها»:

پیر این بشنید و بر خود می‌طپید	دست می‌خایید و جامه می‌درید
چون بسی بگریست و از حد رفت درد	چنگ را زد بر زمین و خرد کرد
گفت: ای بوده حجابم از اله	ای مرا تو راهزن از شاه راه
ای بخورده خون من هفتاد سال	ای ز تو رویم سیه، پیش کمال

(مثنوی، دفتر اول: ابیات ۲۱۸۴-۲۱۸۸)

این رفتار در واقع نمایشی است از انقلاب درونی پیر و مفهوم توبه در عرفان. اما به نظر می‌رسد نکته باریکی در این حفظ ساز وجود دارد و آن تجلی مفهوم تقدس ساز در سنت گوسانان است؛ تقدسی که امروز نیز می‌توان آن را در بعضی از سنتهای موسیقایی نواحی ایران ملاحظه کرد از جمله در میان رامشگران کرد. «ساز در نزد ایشان از تقدس ویژه‌ای برخوردار است؛ برای نمونه اگر دف پاره شود، آن را شهید می‌نامند و

داستان پیر چنگی یادگاری از سنت گوسانی

یا شمشال و تنبور خود را به آسانی به دست غیر نمی سپارند» (زرشناس، ۱۳۸۳: ص ۷۱).

الف- شکواییه رودکی

ب- روایت محمد بن منور در اسرارالتوحید

ج- روایت عطار در مصیبت‌نامه

د- روایت مولانا در مثنوی

چگونگی پایان کار قهرمان داستان است. در قصیده رودکی که قهرمان داستان خود اوست، ساختار روایت قصیده، ساختاری دایره‌وار و حلقوی است. شاعر با توصیف وضعیت خود در زمان حال، داستان را آغاز می‌کند: با اشاره به فرو ریختن دندانهایش؛ یکی از برجسته‌ترین نشانه‌های پیری. شاعر این وضعیت را حاصل قضای الهی و جریان تغییر دائمی حاکم بر این عالم می‌داند. ابیاتی که در توصیف گردگردان بودن جهان سروده شده خود براعت استهلالی است در توصیف زندگی رودکی و ارائه تصویری کلی و موجز از آن: زندگی کسی که از طبقه عامه برخاسته به مدد هنر خویش، شأن و جایگاه اجتماعی والا و مکنت مالی قابل توجهی به دست آورده و باز پس از دوره‌ای، دچار پریشانی احوال و تنگی معاش گردیده که این خود البته تصویری موجز ولی کمابیش همگانی از حیات گوسانان تواند بود؛ واقعیتی که در روایت‌های مختلف از داستان پیر چنگی هم می‌توان آشکارا آن را مشاهده کرد. پس شاعر طی بیتی که می‌توان آن را نوعی «تخلص زمانی» دانست یعنی رهایی از زمان حال و رجوعی به گذشته و مرور خاطرات شیرین آن به شرح کامیابیهای خود تا رسیدن به دربار آل سامان و نعمت از ایشان می‌پردازد و نهایتاً با آخرین بیت قصیده، دوباره به نقطه آغازین شعر خویش در زمان حال باز می‌گردد و این گردش دایره‌وار از حال به گذشته و از گذشته به حال را با این بیت تکمیل می‌کند:

کنون زمانه دگر گشت و من دگر گشتم. عصا بیار که وقت عصا و انبان بود

(رودکی، ۱۳۷۳: ص ۱۱۸)

چنانکه در این بیت ملاحظه می‌شود برخلاف سه روایت اسرارالتوحید و مصیبت‌نامه و مثنوی معنوی که دارای تباری مشترک و حاصل بستر اعتقادی و دینی تقریباً یکسانی است، رودکی نه به پناه خدا می‌رود و نه تمنای معجزه‌ای دارد؛ به تعبیری دیگر بر گوسان پیر قصیده رودکی، غلبه اندیشه‌ای فلسفی (شعار/ انوری، ۱۳۶۷: ص ۲۵ تا ۳۰) و تا حدودی مادی و طبیعی و بر چنگی پیر سه متن دیگر، غلبه اندیشه دینی

با صبغه‌ای عرفانی و فراطبیعی را می‌توان احساس کرد.

در روایت اسرارالتوحید، پیر طنبور نواز به همراه حسن مؤدب چون به خدمت شیخ می‌رسد: «آن پیر در دست و پای شیخ افتاد و توبه کرد. شیخ گفت: ای جوانمرد! از سر کمی و نیستی و بی‌کسی در خرابه‌ای نفسی بزدی، ضایع نگشت، برو هم بازو می‌گوی و این سیم می‌خور» (محمد بن منور، ۱۳۸۱: ص ۱۰۸). در روایت عطار، نوازنده پیر با خدا پیمان می‌بندد که تا دم مرگ تنها برای او رباب خواهد نواخت:

آن همه زر چون بدید آن پیر زار	سر به خاک آورد و گفت ای کردگار
از کرم نیکو غنیمی می‌کنی	با چو من خاکی کریمی می‌کنی
بعد ازینم گر نیارد مرگ خواب	جمله از بهر تو خواهم زد رباب
می‌شناسی قدر استادان تو نیک	هیچ کس مثل تو نشناسد و لیک
چون تو خود بستوده‌ای، چه ستایمت	لیک چون زر برسدم باز آیمت

(عطار، ۱۳۸۰: ص ۳۴۱)

و در روایت مولانا چنانکه طبیعتاً انتظار می‌رود، اجزا و کلیت داستان نهایت کارکرد عرفانی قابل تصور را به گونه‌ای احسن و اکمل یافته و در واقع از میان روایت‌های چهارگانه، رویکرد رودکی، طبیعی‌ترین و رویکرد مولانا، عرفانی‌ترین رویکرد در نقل داستان است.

پایان کار قهرمان داستان در حکایت مولانا این گونه است که بعد از دیدن عمر و شنیدن سلام حق از زبان وی و دریافت «ابریشم بها» از دست خلیفه:

پیر این بشنید و بر خود می‌طپید	دست می‌خایید و جامه می‌درید
بانگ می‌زد کای خدای بی‌نظیر	بس که از شرم، آب شد بیچاره پیر
چون بسی بگریست و از حد رفت درد	چنگ را زد بر زمین و خرد کرد
گفت ای بوده حجابیم از اله	ای مرا تو راهزن از شاه راه

(مثنوی، دفتر اول: ۲۱۸۴-۲۱۸۷)

و بعد از این تنبّه به تعبیر مولانا عمر «نظر او را از مقام گریه که هستی است به مقام استغراق» می‌گرداند با این خطاب که:

پس عمر گفتش که این زاری تو	هست هم آثار هشیاری تو
راه فانی گشته، راهی دیگرست	زانکه هشیاری، گناهی دیگرست
هست هشیاری ز یاد ما مضمی	ماضی و مستقبلت پرده خدا
آتش اندر زن به هر دو تا به کی	پر گره باشی از این هر دو چونی؟

(مثنوی، دفتر اول: ابیات ۲۱۹۹-۲۲۰۴)

داستان پیر چنگی یادگاری از سنت گوسانی

و با این تنبیه، احوال پیر چنگی بدانجا می‌انجامد که:

چون که قصه حال پیر اینجا رسید
پیر و حالش روی در پرده کشید
پیر دامن را ز گفت و گو فشانند
نیم گفته در دهان ما بماند
(مثنوی، دفتر اول: ابیات ۲۲۱۶-۲۲۱۷)

به هر حال اصرار بر نشان دادن تمامی این همانندیها نه صرفاً از جهت تأکید بر تشابه دو یا سه شخصیت تاریخی و یا افسانه‌ای با یکدیگر است که این خود می‌تواند تنها اتفاقی باشد، بلکه تأکید این معناست که اگر میان رودکی، باربد، پیرچنگی و دیگرانی پیش و یا پس از ایشان از جهت سرنوشت و ویژگیهای هنری همانندی هست به سبب تعلق این اشخاص به سنتی دیرینه و کهن سال و با محتوایی غنی و پر بار به نام سنت «گوسانی» است؛ سنت خنیاگر- شاعران ایرانی که سابقه‌ای به بلندای تاریخ کهن ایران دارند.

مولانا در داستان پیر چنگی، آن‌گاه که احوال پیر را از دوره جوانی و رونق هنرش تا فرسودگی و پریشان احوالی روزگار پیری وصف می‌کند، گویی داستان حیات همه گوسانان این سرزمین از آنگارس مادی و نکیسا و باربد پارسی تا رودکی و پیر چنگی دوره اسلامی را حکایت می‌کند:

آن شنیدستی که در عهد عمر
بلبل از آواز او بیخود شدی
مجلس و مجمع دمش آراستی
مطربی کز وی جهان شد پرترب
از نوایش مرغ دل پران شدی
چون برآمد روزگار و پیر شد
پشت او خم گشت همچون پشت خم
گشت آواز لطیف جانفراش
آن نوای رشک زهره آمده
خود کدامین خوش که اونا خوش نشد
بود چنگی مطربی با کر و فر
یک طرب ز آواز خویش صد شدی
وز نوای او قیامت خاستی...
رسته ز آوازش خیالات عجب
وز صدایش هوش جان حیران شدی
باز جانش از عجز پشه گیر شد
ابروان بر چشم همچون پالدم
زشت و نزد کس نیززیدی به لاش
همچو آواز خسر پیری شده
یا کدامین سقف کان مفرش نشد؟
(مثنوی، دفتر اول، ابیات ۱۹۱۳-۱۹۱۵ و ۲۰۷۲-۲۰۷۸)

نتیجه

داستان حیات و ویژگیهای هنری رودکی از آن گونه که خود وی در قصیده دندانیه معروف خود نقل می‌کند و نیز سرگذشت چنگ‌نوازان پیری که داستانشان در

اسرارالتوحید محمد بن منور، مصیبت‌نامه عطار و مثنوی مولانا نقل شده، قابل تطبیق با حیات و ویژگیهای هنری گوسانان ایران پیش از اسلام است. هنرمندانی که در مرتبه‌ای بلند از تسلط بر سه هنر شعر، آواز و موسیقی و بهره‌مند از قدرت بدیهه‌پردازی بوده‌اند، عمدتاً از میان طبقات عامه مردم برمی‌خاستند؛ در میان ایشان به شهرت می‌رسیدند و به واسطه هنر و آوازه‌شان به حلقه‌های اشراف و دربار پادشاهان راه می‌یافتند. میزان شهرت و نیز بهره‌مندی مالی و مادی آنان، گرچه بیش از هر چیز تابع کیفیت هنر ایشان بود، قراین تاریخی حاکی است که با غلبه پیری و از دست دادن توجه و انعام حامیان قدرتمند خویش، عموماً در فقر و انزوا درمی‌گذشتند. وجود شخصیتی تاریخی و واقعی چون رودکی در دوره سامانیان و رواج داستانهایی همچون «پیر چنگی» در روایتهای گوناگونش، حاکی است که سنت گوسانی نه تنها با ورود اسلام به‌طور کلی از میان نرفته، بلکه تا مدت‌ها در شکل و محتوای کهن آن به حیات خویش ادامه داده و گوسان که روزی خود ناقل داستانهای قهرمانان کهن بوده، نهایتاً در شکل قهرمانانی داستانی به دنیای افسانه و حکایت قدم نهاده است.

پی‌نوشت

۱. تعبیر از خود مولاناست؛ نک به: مثنوی، دفتر اول، ابیات ۲۱۹۹-۲۲۱۳

2. Mgosani
3. Rhapsode
4. Spielmann
5. Jongleur
6. Dinon
7. Angares

۸. نک به: المعجم فی معاییر اشعارالعجم، ص ۱۱۲ تا ۱۱۴

۹. نک به: شاهنامه، ج ۹، ص ۲۷۷ تا ۲۸۰

۱۰. «و او را آفریدگار تعالی آوازی خوش و صوتی دلکش داده بود» (عوفی، ۱۹۰۳ م: ص ۶).

۱۱. «گزارنده را پیش بنشانند/ همه نامه بر رودکی خواندند» (شاهنامه، ج ۸، ص ۲۵۵/ بیت ۳۴۶۱)

۱۲. نک به: چهار مقاله نظامی عروضی، ۱۳۸۵، ص ۴۹ تا ۵۴

منابع

۱. براون، ادوارد؛ تاریخ ادبی ایران؛ ترجمه علی پاشا، تهران: کتابخانه ابن‌سینا، ۱۳۳۵.
۲. بهزادی، بهزاد؛ فرهنگ آذربایجانی فارسی؛ تهران: فرهنگ معاصر، ۱۳۸۲.

داستان پیر چنگی یادگاری از سنت گوسانی

۳. تفضلی، احمد؛ تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام؛ چ دوم، تهران: سخن، ۱۳۸۳.
۴. خالقی مطلق، جلال؛ حماسه؛ تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۶.
۵. _____؛ گل رنج‌های کهن؛ تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۲.
۶. رودکی، ابوعبدالله؛ دیوان رودکی؛ به کوشش جهانگیر منصور، چ دوم، تهران: انتشارات ناهید، ۱۳۷۳.
۷. شعار، جعفر؛ حسن انوری؛ گزیده اشعار رودکی؛ چ سوم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۷.
۸. شمس قیس رازی؛ المعجم فی معایر اشعار العجم؛ تصحیح محمد قزوینی، تبریز: کتاب‌فروشی تهران، (بی‌تا).
۹. عطار، فریدالدین؛ مصیبت‌نامه؛ به اهتمام نورانی وصال، چ پنجم، تهران: زوار، ۱۳۸۰.
۱۰. عوفی، محمد؛ لب‌الباب؛ به اهتمام ادوارد براون، لیدن: بریل، ۱۹۰۳م.
۱۱. فردوسی، ابوالقاسم؛ شاهنامه؛ به کوشش سعید حمیدیان، چ چهارم، تهران: قطره، ۱۳۷۶.
۱۲. فروزانفر، بدیع‌الزمان؛ احادیث و قصص مثنوی؛ به کوشش حسین داودی، چ دوم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۱.
۱۳. _____؛ شرح مثنوی شریف؛ چ هفتم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۳.
۱۴. کریستین سن، آرتور؛ ایران در زمان ساسانیان؛ ترجمه رشید یاسمی، چ پنجم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۷.
۱۵. گرگانی، فخرالدین اسعد؛ ویس و رامین؛ تصحیح محمد روشن، تهران: صدای معاصر، ۱۳۷۷.
۱۶. مجمل‌التواریخ و القصص؛ تصحیح ملک‌الشعراى بهار، تهران: کلاله‌خاور، ۱۳۱۸.
۱۷. محمد بن منور؛ اسرارالتوحید؛ به تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، چ پنجم، تهران: آگاه، ۱۳۸۱.
۱۸. مولانا، جلال‌الدین محمد؛ مثنوی معنوی؛ به تصحیح نیکلسون، چ هفتم، تهران: مولی، ۱۳۶۹.
۱۹. نظامی عروضی سمرقندی؛ چهار مقاله؛ تصحیح محمد قزوینی، تهران: جامی، ۱۳۷۲.

مقالات

۲۰. اسماعیل‌پور، ابوالقاسم؛ «ترانه‌های طبری امیر پاوزاری و اشعار هجایی ایران»؛ پژوهشنامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۳۲، زمستان ۱۳۸۰، ص ۹۹ تا ۱۱۲.

-
۲۱. بویس، مری؛ «گوسان پارتی و سنت خنیاگری ایرانی»؛ ترجمه بهزاد باشی؛ دو گفتار درباره خنیاگری و موسیقی ایران، تهران: آگاه، ۱۳۶۸، ص ۲۹ تا ۱۰۰.
۲۲. _____؛ «گوسان‌های پارتی و سنت‌های خنیاگری در ایران»؛ ترجمه مه‌ری شرفی؛ چیتا، ش ۶۶ و ۶۷، (اسفند ۱۳۶۸ و فروردین ۱۳۶۹)؛ ص ۷۵۶ تا ۷۸۰.
۲۳. زرشناس، زهره؛ «تداوم سنتی کهن در میان اقوام ایرانی»؛ فرهنگ، ش ۵۱ و ۵۲، (پاییز و زمستان ۱۳۸۳)؛ ص ۷۴ تا ۵۹.